

Politikens nya villkor

av Ulrik Franke

Den teknikoptimistiska utopin	2
Nollvisionerna och centralplaneringens lockelse	4
Tekniken och den nya individualismen	8
Slutord	11

När Arvid Lindman tragiskt avled i en flygolycka på Croydons flygplats utanför London 1936 såg världen i många stycken väsentligt annorlunda ut än vad den gör idag, styvt 70 år senare. Ändå var 1936 var ett modernitetens år. Inte bara i den triviala meningen att den värld i vilken Lindman dog bar fröna till världen såsom vi ser den idag, utan också på mer konkreta vis: 1936 var året då Charlie Chaplin i filmen *Modern Times* drev gäck med modernitet, industrialism och det löpande bandets princip. Det var året då LO och SAF för första gången möttes i Saltsjöbaden för att förhandla om spelreglerna på den svenska arbetsmarknaden. I Storbritannien utgav John Maynard Keynes det *magnum opus* som lade grunden till den lika aktuella som tveksamma principen att staten bör föra en aktivt stimulerande finanspolitik i tider av finansiell kris. I Sverige ställde sig Bertil Ohlin frågan om *Fri eller dirigerad ekonomi?* i en berömd skrift med samma namn, och uttalade därmed en av den moderna tidens allra viktigaste stridsfrågor.

Det är i mångt och mycket fåfängt att spekulera i hur Arvid Lindman skulle ha sett på dagens svenska samhälle – eller på den globaliserade värld i vilken vi alltmer inlemmas. Dessutom ligger det i en sådan spekulering ofrånkomligen ett osunt drag av personfixering och otillbörlig auktoritetstro. Men som utgångspunkt för ett tankeexperiment och som ett försök att fånga några viktiga tendenser i tiden kan en sådan ansats ändå ha sitt berättigande. I det följande ska vi därför försöka att granska och analysera ett antal trender som skiljer dagens moderna värld från den där Arvid Lindman levde, verkade och gjorde avtryck. Vad vi kommer att se är att även om de tekniska förutsättningarna idag skiljer sig från alla tidigare tidsepoker så har den politiska debatten likväl någonting familjärt över sig.

Den teknikoptimistiska utopin

Det finns många utopiska drömmar om hur teknikanvändning förändrar människans, samhällets och politikens grundläggande villkor. Många – kanske de flesta – är vackra, som den framtidsoptimistiska TV-serien *Star Trek*. Där har teknisk utveckling bidragit till att mänskligheten överbyggt de flesta av sina fel och brister i en avlägsen framtid. I nuset skrev serien TV-historia i rasmotsättningarnas USA anno 1968 genom en kyss mellan en vit man och en svart kvinna. Andra skildringar är satiriska och skeptiska, som Jonathan Swifts berömda *Gulliver's travels* från 1726. Där svävar matematikernas och de teoretiska kunskapernas förlovade ö Laputa bokstavligt talat högt ovanför resten av världen, men förmår sin höga tekniska nivå till trots inte lösa de enklaste praktiska problem.

Den teknik-utopiska tankegången sträcker sig emellertid långt utanför fiktionens värld. Ett återkommande fenomen är till exempel den entusiasm varmed nya kommunikationsmedel ständigt hälsats av humanistiskt idealistiska strömningar som i dem sett slutet på krig och lidande. Telegrafens, trodde man en gång, skulle omöjliggöra långa och grymma krig, ty när nyheter från fronten snabbt kunde kablas ut över världen skulle ingen angripa ostört förmå fortsätta sina skändligheter. Likartade idéer har sedermera vädrats om radio, TV och internet. En pendang som lämnar en bitter eftersmak är de teorier om militär luftmakt som under 1900-talets början framfördes av teoretiker som den italienske generalen Giulio Douhet. Flygbombningar skulle snabbt och skoningslöst orsaka sådan förödelse bland civila att långa

krig som det första världskriget aldrig mer skulle kunna äga rum, skrev Douhet 1921, med det stora kriget i färskt minne. Dessvärre hade han fel.

Det är lätt att i efterhand förlöjliga de teknikoptimistiska visionerna och utopierna. Inte skulle väl vi idag resonera lika enkelspårigt som Swift och Douhet? Men en så skarp skiljelinje är historielös. Utopierna och de snabba lösningarna är inte historiska anomalier, värda blott ett snett leende och ett snabbt förpassande till sophögen. Varje gång som samhället skakas och vi upplever att viktiga värden hotas så återkommer samma tema, om än i ny tappning: Tekniken som *deus ex machina*, en räddare i nöden som vi så gärna vill tro på.

”Så hade IT kunnat förhindra finanskrisen”. Rubriken är hämtad ur *Computer Sweden*, ledande svensk dagstidning riktad mot IT-branschen. Artikeln är publicerad i slutet av september 2008, två veckor efter Lehman Brothers konkursskyddsansökan enligt kapitel 11 i den amerikanska konkurslagstiftningen. Bakom den braskande rubriken förklarar artikeln att det redan idag finns tekniska lösningar för att Realtidsövervaka världens finansiella system. Artikelförfattaren frågar sig retoriskt hur analytikerna på all världens finanshus kunnat göra så felaktiga analyser, och besvarar den genom att förklara hur de verkliga risknivåerna osynliggjordes bakom komplicerade derivatprodukter som de beryktade subprime-lånen. Lösningen på problemet låter *Computer Sweden* ett par representanter från analysverktygsbranschen leverera: använd bara våra *business intelligence* och *complex event processing*-verktyg, säger konsulterna troskyldigt. Genom dem hade de undermåliga analyserna kanske upptäckts i tid och, kanske, kanske, hade finanskrisen kunnat hejdas. Därav artikelrubriken. Så långt är det på sin höjd vinklad journalistik, gräsande till gratis marknadsföring för de intervjuade företagsrepresentanterna. Visst stämmer det att alltför många företag har dålig koll på sitt beslutsunderlag, att man i brist på fungerande systemintegration använder sig av manuella överföringar mellan olika databaser och att beslut till syvende og sidst fattas baserat på innehållet i chefens personliga Excel-ark som inte har uppdaterats på flera veckor. Sådana problem förtjänar att tas på allvar, och att lösa dem är en inte så liten del av drivkraften i min egen forskning. Det politiskt riktigt intressanta innehållet kommer först senare i artikeln. Här presenteras den alternativa lösningen att ”ta analysverktyg, CEP och dataintegration till en ny nivå” genom att med lagkrav införa elektronisk direktkoppling mellan marknadsaktörer och tillsynsmyndigheter. Tesen är att endast genom att ge statens tjänstemän en direktlinje in i bankernas allra heligaste kan nya kriser kvävas i sin linda. Ett teknikutopistiskt lockrop som är oerhört frestande för de pressade politiska makthavare som griper efter halmstrån i sin strävan att ”göra något” åt finanskrisen.

Problemet är att visionen om hur IT räddar finansmarknaderna – eller löser klimatförändringarna – är lika falsk som någonsin sirenernas rop till Odysseus. Det räcker inte att en lösning är tekniskt möjlig för att den ska bli framgångsrik. Det krävs oerhört mycket mer. Den forskning som jag själv bedriver handlar bland annat om detta. Otaliga är de miljarder dollar som teknikintensiva projekt – inte minst IT-relaterade – förslösats på att ta fram tekniska lösningar som sedan inte kommit till praktisk nytta ute i verkligheten. Ansedda *Standish Group* har sedan 1994 årligen granskat alla större IT-projekt i USA. Det handlar om tiotusentals projekt årligen, och det är ingen glädjande läsning. Bara kring en tredjedel av

projekten är lyckade – övriga är antingen försenade, dyrare än budgeterat eller uppfyller helt enkelt inte de funktionella krav som utlovats.

Varför går det så fel? Ett svar är att bäst teknik inte alltid vinner. Det svåra är nämligen inte att göra bra teknik, utan att se till att den används på rätt sätt. Här har politiken dessvärre ett allt annat än gott *track record*, även i utvecklade demokratiska och marknadsekonomiska länder. Det kanske mest beryktade exemplet är brittiska *National Programme for IT*, som 2002 initierades av *National Health Service* i syfte att skapa en gemensam elektronisk journalhantering för hela den brittiska sjukvården. 30000 allmänläkare och 300 sjukhus skulle kopplas ihop i realtid och med erforderlig sekretess. Dessvärre ledde undermålig upphandling och kravställning till total katastrof. Ursprungligen beräknades kostnaden till 2,3 miljarder pund under loppet av tre år. 2006 uppskattade den brittiska riksrevisionen *National Audit Office* kostnaderna till 12,4 miljarder pund under en tioårsperiod. 2007 publicerade motsvarigheten till riksdagens revisorer, underhusets *Public Accounts Committee*, en rapport som talade om 20 miljarder pund. Var notan faktiskt slutar vet vi fortfarande inte.

Detta är baksidan av det skinande mynt som *Computer Sweden* lockar med. Statliga projekt är inte med naturnödvändighet sämre än privata – *Standish Group* har på intet vis begränsat sig till offentlig sektor. Men projekt i offentlig regi tenderar att vara större och mer ambitiösa – minns 30000 allmänläkare och 300 sjukhus – än de i privat. Dessutom tillkommer de ofta som ett ganska oöverbärgat sätt att visa handlingskraft i trängda lägen – minns årets finanskris. Och, viktigast av allt, offentliga projekt pumpar in dina och mina skattepengar i sina misslyckanden.

Det moderna samhället erbjuder fler möjligheter till utopiskt tänkande än vad som historiskt varit möjligt. Häri spelar naturligtvis den fantastiska ekonomiska tillväxten sedan den industriella revolutionen en stor roll. Dagens makthavare har helt andra resurser till sitt förfogande än vad deras likar under renässansen hade. Faktum är – och detta är ett faktum som förtjänar att påpekas ofta – att vi vanliga medborgare har större resurser till vårt förfogande än vad renässansfurstar hade. När Gustaf Vasa avled 1560 hade han i årtal plågats av en tandvärk som, därom vittnar de osteologiska undersökningarna av hans käkar, måste ha varit ytterligt smärtsam. Till kungens förfogande stod vid denna den svenska enhetsstatens födselstid en icke föraktlig andel av landets BNP. Men dessa tillgångar förmådde alltså inte lindra självhärskarens tandvärk. Idag kan vem som helst i Sverige på ett par dagar arbeta ihop till notan för den behandling som skulle ha krävts. När det offentligas resurser växer, så växer också dess ego.

Nollvisionerna och centralplaneringens lockelse

En symptomatisk trend är de nollvisioner som på senare år gjort sitt intåg i den politiska debatten. Det som började med vägverkets mål för antalet trafikdöda (om vilken man i år lakoniskt bör konstatera att $220 > 0$) har nu spritt sig även till andra politikområden. Senast i raden är regeringens nollvision för självmord, som folkhälsoministern presenterade i mars 2008. Så blir drömmen om det goda samhället till drömmen om det goda mönstret – inga självmord, inga döda i trafiken, ingen finanskris och cykelhjälm för alla. (För det sistnämnda menar dock vägverkets generaldirektör Ingemar Skogö att tiden inte är mogen – än. Några

principiella invändningar har han dock inte.) Så reduceras samhället till ett system som ska styras och övervakas i detalj med hjälp av all den genialiska teknik som går att uppåda.

Nollvisionerna är emellertid bara en sorts extremfall – den yttersta änden av en typ av mönsterideal som i allt högre grad börjat genomsyra samhället, eller i alla fall den spegelbild därav som återfinns i den politiska debatten. I april 2007 väckte folkpartiets ekonomisk-politiska talesman Karin Pilsäter stor uppmärksamhet med ett utspel om kvotering av de så kallade VAB-dagarna. Idén var inget annat än ett tvång gentemot föräldrarna – som naturligtvis förutsattes vara en man och en kvinna – att dela lika på de dagar som de är hemma från arbetet för vård av sjukt barn. Pilsäter behövde inte argumentera speciellt mycket för sin idé. Det räckte med att påpeka att könsfördelningen inte var jämn, så sade resten sig själv. Argumentet hänger så att säga i redan samhällsluften: En ojämn fördelning beror alltid på en underliggande orättvisa.

Att folkpartiutspelet inte realiserades är en klen tröst. Vård av sjuka barn är nämligen långt ifrån det enda område där denna typ av resonemang förs. Säg det område där statistiken inte använts för att påvisa de förmodade orättvisorna! Det gäller inkomst- och egendomsfördelning, val av studieort och utbildningsinriktning, mat- och motionsvanor, yrkesval, pensionsplacering och mycket, mycket mer. I samtliga fall tas olikheterna till intäkt för att någon form av oförrätt har begåtts. Ibland sägs den finnas i själva olikheten – så är fallet med föräldraförsäkringen. Ibland hittar man den i ett ännu blott potentiellt utfall – så är det ofta i den så kallade folkhälsopolitiken. Men oavsett var någonstans ett individuellt val klipper av den egalitära kedjans svagaste länk är det ständigt principen om lika utfall som förs fram som motiv för inskränkningarna i individens fria valmöjligheter.

Den amerikanske filosofen Robert Nozick diskuterar mönster – däri kan innefattas både ortodoxa nollvisioner och mer släpphänta VAB-dagar – i ett berömt exempel i *Anarchy, State, and Utopia*. Tag din favoritfördelning, uppmanar Nozick oss och Karin Pilsäter. Låt nu människor utbyta varor och tjänster med varandra blott en enda dag innan vi åter tittar till dem. Nu kommer mönstret garanterat att vara förstört. Bara genom att på nytt ingripa och återställa fördelningen kan vi bevara den. Ändå är det svårt att finna var någonstans det hela gick fel. Alla bytte ju varor och tjänster med varandra på helt frivillig grund, och ingen enskild trasaktion kan vi med gott samvete ta oss rätten att förbjuda som sådan. Det är bara det att mönstret inte faller oss i smaken. I Nozicks eget exempel består den frivilliga transaktionen av att publiken betalar inträde till en basketmatch för att få se den oerhört skicklige Wilt Chamberlain få spela. De många bäckarna små blir till en stor å, och Chamberlain är efter matchen den rikaste mannen i hela samhället. Den som förespråkar en egalitär inkomstfördelning måste ta ifrån honom hans förtjänst. Men med vilken rätt?

Nozicks exempel pekar på en sorts problem med mönsterbaserad omfördelning, men det finns åtminstone ytterligare ett problem som är lika viktigt. När socialförsäkringar – föräldraförsäkringar, arbetslöshetsersättning, sjukförsäkringar etc. lanseras, sker det ofta som renodlade förmåner. Reformerna måste få kosta, och risken för missbruk är minimal, heter det i denna fas. Några år senare visar det sig att systemet inte fungerar riktigt som det var tänkt. Kostnaderna är i allmänhet större än beräknat och när medborgarnas beteende successivt

anpassar sig efter de förändrade förutsättningarna så stjälp kalkylerna över ända. Det är sällan politiskt korrekt att tala om fusk och överutnyttjande av förmåner, men fenomenen finns där likafullt. Som ett brev på posten kommer de höjda skatterna. Det stannar emellertid inte där och det är nu vi återkommer till VAB-dagarna och mönsteruppfyllnaden. När systemet väl är på plats, alla är insnärjda och skatterna är så höga att ingen har råd att stå utanför – då sitter politikerna plötsligt där med en väldig makt. Eftersom mannen inte kom från himlen utan från medborgarna själva visar sig förmånssystemet också vara ett utmärkt kontrollsystem. Och så höjs rösterna för att använda det. Nu ser vi hur statistikens ”orättvisor” blir till slagträn i debatten. Om män och kvinnor väljer olika så måste politikerna göra något. Om vissa väljer att läsa på universitetet och andra låter bli så måste politikerna göra något. Om vissa lägger sina pengar på boende och andra på resor så måste politikerna göra något. Och så påbörjas stöpannet av alla i samma form, av samhället som en stor maskin och av oss alla medborgare som små kugghjul. Ty den makt som ligger i de stora offentliga socialförsäkringssystemen är alltför lockande för att inte nyttjas. Så omvandlas välfärdsstaten oundvikligen till en kontrollstat.

Med framväxten av den svenska enhetsstaten, med indelningsverket, kyrkböckerna och det som sedermera skulle bli Statistiska Centralbyrån har de politiska beslutfattarna i Sverige ständigt samlat data om sina undersåtar. Ibland har syftet varit mycket explicit – kyrkböckerna och indelningsverket var uppenbarligen säkerhetspolitiskt betingade, syftande till att snabbt kunna sätta en till numerären imponerande armé på krigsfot. I andra sammanhang har tillämpningen ursprungligen varit mer oklar. Frestelsen att ”lägga livet till rätta” ökar dock med mängden tillgänglig information.

Bland det mest fascinerande med ekonomisk historia är hur denna vetenskapsgren blottlägger förhållanden om forntiden som inte var kända för de då levande människorna. Så har vi idag kännedom om många demografiska och ekonomiska förhållanden som dåtidens kungar och härskare bara kunde drömma om. Man kan emellertid fråga sig hur dessa makthavare skulle ha reagerat om de hade haft sådan kunskap. Skulle Gustaf Vasa ha pressat ännu lite större tillgångar ur kyrkan? Skulle Gustaf II Adolf skrivit ut ännu lite fler soldater till det trettioåriga kriget? Skulle Gunnar Myrdal ha trimmat nativiteten i vissa grupper och ökat den i andra?

Kausalt är den politiska makten att styra och bestämma inte alltid avhängig makten att observera och föra bok, men psykologiskt är de två nära förknippade. Den moderna tekniken ger oss alla ökade möjligheter att studera och lagra mönster och data. I politiskt hänseende öppnar detta för frestelser. Under 1929 års beryktade börskrasch fanns ännu inte dagens frestelse att på elektronisk väg övervaka hela finansbranschen och löpande låta myndigheterna föra bok över alla exponeringar och risknivåer. Tekniken erbjöd, vid denna tidpunkt i historien, helt enkelt inte den möjligheten. Att i realtid överföra sådana informationsmängder kan då inte ha tett sig annat än skrattretande, när den påkallade bilden inte bestod av blinkande fiberkablar utan av springande sekreterare med tjocka pappersbuntar. Idag är det, som vi sett, annorlunda. Att något är tekniskt möjligt innebär dock varken att det är praktiskt genomförbart eller – än viktigare – att det är önskvärt.

Problemet med att samla in den samlade informationsmängd som florerar på finansmarknaden och vidarebefordra den till Finansinspektionen förtjänar en lite noggrannare belysning. Den anknyter till en klassisk diskussion som fördes främst under det tidiga 1900-talet av ekonomer som Vilfredo Pareto, Enrico Barone, Ludwig von Mises, Oskar Lange och ekonomipristagaren Friedrich Hayek rörande möjligheten att i verkligheten genomföra centralplanering av ekonomin.

Idén att om bara IT kunde ge staten överblick över marknadens risker och exponeringar så skulle myndigheterna kunna ingripa och stoppa krisernas svarta moln vid horisonten är besläktad med den stora planekonomidebatten. Priser, kurser och räntor på kapitalmarknader uttrycker information om marknadens samlade förväntningar. De är aggregerade utifrån många miljoner individuella aktörer, som var och en i sin tur besitter information som inte bara är lagrad i deras datorer, utan än mer i deras hjärnor. Det beslutsunderlag som Finansinspektionen skulle kunna samla in förblir därför bristfälligt, även om själva de informationsvolymerna som modern datorteknik medger är gigantiska. Som Hayek påpekade i den stora centralplaneringsdebatten: det finns mängder av implicit, tyst, kunskap som enskilda individer dagligen använder för att fatta rationella och övervägda beslut i ekonomiska frågor, men som omöjligen kan komma till uttryck i centralplaneringsprocessen. Inte ens om alla *ville* vara fullständigt transparenta gentemot planeringsmyndigheter skulle vi *kunna* vara det, menar Hayek. Centralstyrningen måste alltid förlita sig på aggregerade beslutsvariabler på hög abstraktionsnivå, och därför kan den inte heller bli perfekt. I praktiken, som de östeuropeiska planekonomierna under sovjetoket vittnar om, är avvikelserna ifrån perfektion i själva verket ganska påtagliga.

Priser och räntor speglar alltså information, information som går förlorad när staten försöker samla in den i dess helhet. Men vilket är då alternativet? Det främsta alternativet, även om det inte erbjuder samma utopistiska tjuvning, är att se till att priser och räntor sänder ut rätt signaler. Under den nuvarande finanskrisen har det talats mycket om girighet och kortsiktighet på marknaden, men blott alltför lite om de politiska misslyckandena som ligger bakom. Den amerikanska bolånekrisen uppstod inte på grund av någon marknadens inneboende tendens till rovdrift. Den uppstod därför att amerikanska politiker så till den grad förfördes av tanken på att styra ner räntorna och ge människor möjlighet till billiga lån och "egna" bostäder, att de gjorde misstaget att låta sina goda intentioner istället för sitt sunda förnuft styra. Genom att stifta lagar och instifta statliga bolag som pressade ner räntenivåerna åstadkom politiken en falsksignalering – räntorna sände signaler om en kreditvärdighet hos låntagarna som inte egentligen fanns där.

När politiska beslutsfattare erbjuder teknik-utopiska lösningar – "Så hade IT kunnat förhindra finanskrisen" – gäller det att stanna upp och tänka efter. Det handlar i grunden om en enkel frågeställning. Vad är det som den nya tekniken har förändrat, och vad är det som fortfarande är vid det gamla? I fallet med finanskrisen är den tekniska skillnaden mellan 1929 och 2008 att man nu skulle teoretiskt kunna samla in och aggregera och data från marknadens aktörer till statens myndigheter i nära realtid. I praktiken skulle emellertid ett sådant projekt kosta väldigt mycket, vara svårt att genomföra på stipulerad tid, och sannolikt inte fullt ut gå att automatisera och integrera. Samtidigt har de grundläggande problemen inte uppstått på grund

av bristande statlig övervakning. Istället återfinns grunden – åtminstone för den amerikanska bolånekrisen – i den form av kreditexpansion som följde på lagstiftning syftande till att underlätta för bolåntagare med dålig kreditvärdighet. Enkelt uttryckt: vad händer om man tvingar långivare att låna ut pengar till människor med låga inkomster, tveksamma säkerheter och en historia av personliga konkurser? Jo, för eller senare spricker bubblan. De låga räntorna var en falsk signal, som gjorde att marknadens aktörer fattade irrationella beslut. Skulle den sortens fenomen gå att observera i ett stort informationssystem för att övervaka finansmarknaderna? Ja, naturligtvis, men bara om man vet vad man letar efter. Eller, mer tillspetsat, bara om man vågar ta av sig skygglapparna.

Nu är vi åter i det tidiga 1900-talets diskussion om planekonomins möjlighet att fungera i praktiken. Att ersätta den naturliga informationsöverföring som sker på marknaden i form av prissättning och räntenivåer med ett gigantiskt statligt IT-system ser alltmer ut som variation på det planekonomiska temat. Den viktiga insikten här är att ingenting egentligen skulle förändras. Att priser och räntor inte egentligen går att ersätta konstaterade Pareto 1897 och Barone 1908. Allt man kan göra är att byta namn på dem, men ”som beräkningsenheter” måste de bestå, annars kommer ”produktionsministeriet att famla i blindo”, som Pareto uttrycker det i *Manuel d'économie politique*. Detta är det verkliga skälet till att den teknik-utopiska lösningen visar sig vara blott en hägring. Tekniken kan åstadkomma mycket, men när problemet handlar om det fundamentala funktionssättet hos den fria marknaden är tekniska lösningar blott alltför ofta inget annat än dimridåer, halmstrån att gripa efter och ursäkter för att inte genomföra nödvändiga åtgärder på andra plan.

Tekniken och den nya individualismen

I televisionens barndom, under Arvid Lindmans sista år i livet, var möjligheten att ta betalt för TV-sändningar föremål för lärda diskussioner. Den som sände ut en TV-sändning kunde ju på intet sätt reglera vem som valde att ta emot den med sin TV-mottagare och titta på den. Klassiska TV-sändningar är vad nationalekonomer brukar kalla för en *kollektiv nytthet*, eller mer precist, en nytthet som uppfyller de två kriterierna *icke-exkluderbarhet* och *icke-rivalitet*. Att TV-sändningen är icke-exkluderbar är just och jämt sändarens oförmåga att kontrollera vem som tar emot och ser på sändningen. Det går inte att utesluta konsumenterna från att konsumera, när varan väl är producerad. Att det inte råder rivalitet, å andra sidan, består i det faktum att TV-sändningen inte förbrukas när en tittare ser på den, utan att det finns ”tillräckligt och lika bra kvar” till alla andra. Det går inte att titta slut på TV-sändningar innan grannen hinner titta. Om en enda tittare eller tusentals ser på utsändningen påverkar inte dess kvalitet, eller upplevelsen hos dem som ser på den, det minsta.

Framförallt icke-exkluderbarheten var ett huvudbry för TV-pionjärer som ville få sin verksamhet affärsmässig, med rimliga vinstkrav. Hur skulle man kunna ta betalt när man inte visste vem som borde betala? I vissa länder, inte minst Sverige, ledde den sortens resonemang till långvariga offentliga monopol på television (och även vanliga radioutsändningar). I mer dynamiska miljöer löste man problemet genom införandet av reklamfinansierade sändningar. Ett probabilistiskt förhållande – tittaren T ser på programmet med sannolikheten p_1 , löstes elegant med hjälp av ett annat – tittaren T ser även på reklamen, låta vara med en sannolikhet

p_2 som troligen är lägre än p_1 . Det är en lösning som i all sin enkelhet förmådde skapa såväl en dynamisk marknad som stora kulturvärden. Minns *Star Trek*, teknikutopin med den berömda kyssen.

Idag är inte längre reklamfinansiering det enda sättet att finansiera TV på marknaden. Skälet är teknikutveckling. Kabel-TV var ett första steg bort från icke-exkluderbarheten. Att sända TV okrypterat i etern var inte längre det enda alternativet. Genom ett kabelnät och med hjälp av satellitsändningar som krävde speciella mottagare kunde TV-program plötsligt bli en vara på en mer normal marknad. Förändringen är vid det här laget så inarbetad att vi knappt läger märke till den längre, men den är oerhört viktig. Idag finns de tekniska förutsättningarna för att, för det första, vi alla ska kunna köpa oss de TV-abonnemang som vi önskar och, för det andra, ingen ska behöva betala för de TV-program som vi inte vill se. Den som är villig att stå ut med reklam behöver betala en billigare pennig än den som kräver helt reklamfria sändningar, men utbudet kan numera i princip skraddarsys in i minsta detalj. Argumenten om nödvändigheten av kollektiva lösningar – ett eko från det svenska statliga TV-monopolets barndom – borde idag vara ett minne blott.

Samma sak håller på att ske på andra områden. Elbolagen ägnar sig just nu i stor skala åt att införa något som på branschspråk kallas AMR – *automatic meter reading*. ”Smarta” elmätare läser kontinuerligt av konsumentens förbrukning, och vidarebefordrar denna till leverantören. Tiden då elräkningarna byggde på estimat i form av enkla trendframskrivningar är ett minne blott. Idag – eller åtminstone imorgon, när systemen är färdigintroducerade – betalar man som kund för sin faktiska förbrukning. Naturligtvis är det inte alldeles enkelt att införa den här sortens system. Minns Standish Group. Men något som skiljer de stora kraftbolagens AMR-satsningar från brittiska statens katastrof-projekt *National Programme for IT* är att de förra är konkurrensutsatta. Det elbolag som tar hutlöst betalt för dålig service kommer att få se sina kunder fly till konkurrenterna. Det elbolag som introducerar mätare som inte levererar tillräckligt bra data kommer inte, enligt juridikens regler, att få uppgifterna som faktura-underlag och det svider i plånboken. Det bolag som envisas med att fortsätta schablondebitera kommer efterhand att tvingas ändra på sig i takt med att kunderna anpassar sig till den nya situationen på marknaden. Den typen av konkurrensmekanismer är dessvärre inte *National Health Service* utsatt för. Därför blir också notan för de brittiska skattebetalarna skyhög.

Den mest spännande aspekten av den här sortens teknikutveckling är dess relation till individualism och möjligheterna att skapa sig skraddarsyddna lösningar efter eget tycke och smak. Chris Anderson populariserade diskussionen i boken *The long tail*, med den talande undertiteln *Why the future of business is selling less of more*. Pareto-fördelningen – uppkallad efter same Vilfredo som vi redan stiftat bekantskap med – var länge ett riktmärke i detaljhandeln. 80 procent av intäkterna förväntades komma från 20 procent av varuutbudet, det vill säga det gällde att ha blick för de potentiella storsäljarna. Den handlare som valde fel produkter blev stående med stora mängder av osäljbara varor på lagret, där de tog plats och band kapital. Bättre då att satsa på *mainstream*-grejer. Så är det inte längre, menar Anderson. Hans tes är istället att de nya möjligheter som möjliggjorts främst genom e-handel har kastat de gamla reglerna över ända. Med *just-in-time*-produktion går lagerkostnaderna ner, med raffinerade sökmotorer är det inte bara de varor som för tillfället står i skyltfönstret som är

möjliga för kunderna att hitta och med internationella marknader kan man få ihop tillräckligt stora kundbaser även för nischade produkter. Sammantaget ser vi en mer individualiserad detaljhandel, där unika individuella preferenser får genomslag på ett sätt som de aldrig kunnat få förut.

Det är viktigt att se vad detta är, och vad det inte är. Vad det handlar om är att tekniken fungerar på marknadens villkor, och katalyserar kreativitet och entreprenörskap. Det är raka motsatsen till visionen om de centralövervakade finansmarknaderna och det i en mycket konkret mening: "Så hade IT kunnat förhindra finanskrisen" speglar synen på marknader inte som självreglerande, utan som i behov av styrning, övervakning och kontroll med teknikens hjälp. Den nya detaljhandeln med sin långa svans visar tvärtom på hur marknadens signaler med teknikens hjälp kan uppfylla konsumenternas önskemål i en aldrig tidigare skådad grad.

Det finns ett gammalt argument i planhushållningsdebatten som gör gällande att människors olika intressen nödvändiggör konflikter på det ekonomiska området. Starkast har den tesen troligen formulerats i marxismens doktrin om klasskampen; om den objektiva motsättningen de olika samhällsklasserna emellan. Budskapet från det liberala hållet är det rakt motsatta. Adam Smith konstaterade 1776 i *The Wealth of Nations* att "det är inte på grund av välviljan hos slaktaren, bryggaren eller bagaren som vi får mat på bordet, utan för att det är i deras eget intresse". Insikten om hur egenintresset kan tjäna allmänintresset återkommer gång på gång i den idétradition som värnar fria marknader och fria individer. Den ekonomiska skola som bildades kring den franske 1800-talsliberalen Frédéric Bastiat kallas till och med för *harmoniliberalismen*.

I många diskussioner om så kallad e-demokrati förs diskussionen kort och gott utifrån majoritetsbeslutspremissen. Demokratin reduceras till att handla om de mångas rätt att fatta beslut över de lite färre. Det är ett konventionellt synsätt, men det är också endimensionellt. Demokrati handlar inte bara om majoritetsbeslut, utan minst lika mycket om minoritetsrätt. I vänsterretoriken tas klassmotsättningarna till intäkt för att politik måste vara konfrontatorisk och att det med nödvändighet måste finnas vinnare och förlorare för varje politiskt beslut. En rolig pendang till diskussionen om huruvida motsättningar – olikheter i preferenser och prioriteringar – måste leda till vinnare och förlorare är den teknik som kallas *collaborative filtering*. När omröstningar handlar om att lägga fram två alternativ och sedan låta majoritetens vilja bli lag för alla sår man konflikt. Det finns dock mer raffinerade sätt att använda omröstningar. Ett alternativ är ju att använda allas röster som beslutsunderlag, men inte för ett enda kollektivt beslut, utan för många individuella. På den svenska hemsidan bok.nu kan användarna sätta betyg – efter sin individuella smak – på böcker de läst. Dygnet runt, året runt, pågår omröstningen. Men utfallet används inte för att köpa in samma böcker till alla användare. Istället används en *collaborative filtering*-algoritm för att dra nytta av den information som finns implicit i de många preferenserna och utifrån detta föreslå böcker till varje enskild användare, skraddarsydda för just hennes smak.

bok.nu är ett exempel på en kollektiv beslutsmekanism i god mening. Liksom på marknaden drar den nytta av allas agerande, men till skillnad från i traditionella omröstningar tvingas ingen foga sig i suboptimala kollektiva lösningar.

Slutord

När det gäller teknikutveckling kan 70 år vara en lång tidsperiod, i alla fall om det som avses är de senaste 70 åren. Europa av år 1936 saknade mycket av det som framstår som självklarheter i Europa anno 2009. Likväl kan vi i finanskrisens spår ana ekot av såväl Keynes som hans föregångare bland de nygamla förespråkarna av centralplanerade politiska och ekonomiska lösningar. Liksom 2009 var 1936 en tid i snabb förändring. Det glada tjugotalet hade vänts upp och ner av en ekonomisk kris på bara några år. Tron på den fria marknaden var ännu inte återställd medan tron på den planerade ekonomin växte sig allt starkare.

Då som nu lockar det att vara utopist och visionär, inte minst i tider av snabb ekonomisk och teknisk förändring. Marx iakttagelse att kapitalismen – trots sina avarter – har höjt mänskligheten till en aldrig tidigare skådad nivå av materiellt välstånd är förförisk, liksom tanken att denna nya teknologi i ett högre stadium av mänsklig utveckling skulle övergå i händerna på skickliga planerare som med exakt precision förmår hålla kapitalismens grottekvart i bruk, helt utan svårare umbäranden för vare sig Fenja eller Menja.

Frestelsen att försöka låta politiken lösa allt med teknikens hjälp är gammal. Ett klokare förhållningssätt är dock att noga beakta Hayeks och andras varningar för övertro på teknikens möjligheter i politikens tjänst. Utmaningen att manövrera mellan särintressena och undvika de frestande sirenerna är ständigt aktuell. Det goda samhället är nämligen mycket mer än ett ingenjörsmässigt problem.

Ulrik Franke är civilingenjör i teknisk fysik och doktorerar sedan 2007 i industriella informations- och styrsystem vid Kungl. Tekniska Högskolan i Stockholm. 2006-08 var han ordförande för Fria Moderata Studentförbundet. Liksom Arvid Lindman är han reservofficer.